

Kształtowanie się ubóstwa w Polsce w powiązaniu ze zmianami w zatrudnieniu w latach dziewięćdziesiątych

Transformacja ustrojowa w Polsce przyniosła różnorodne zmiany w poziomie życia poszczególnych gospodarstw domowych. Społeczne koszty przemian ekonomicznych okazały się wyższe niż przewidywano – powstało m.in. masowe bezrobocie, zjawisko nie występujące w takiej skali w poprzednim ustroju. W systemie gospodarki nakazowo-rozdzielczej nadwyżka wolnych miejsc pracy przewyższała liczbę osób poszukujących pracę (jeszcze pod koniec 1989 r. było ok. 620 tys. wolnych miejsc pracy). W konsekwencji społeczeństwo polskie nie nabyło umiejętności aktywnego (elastycznego) poruszania się na rynku pracy, np. samodzielnego poszukiwania pracy oraz szybkiej i wielokrotnej zmiany kwalifikacji.

Tabela 1

Przyczyny ubóstwa wg respondentów CBOS w 1997 i 1999 r. (w %)

Grupa przyczyn	Struktura odpowiedzi (%)	
	1997	1999
Bezrobocie	48	54
Niskie zarobki, emerytury i renty, rosnące koszty utrzymania	20	25
Własna wina – alkoholizm, narkomania, lenistwo	23	23
Sytuacje losowe – choroba, kalectwo, samotność, starość	25	21
Skutki zmiany ustroju, niewłaściwa polityka państwa	22	20
Niezaradność życiowa, nieprzystosowanie się do zmian, przyzwyczajenie się do opieki ze strony państwa	15	16
Sytuacja przedsiębiorstw: prywatyzacja, restrukturyzacja, redukcje	7	7
Brak wykształcenia, kwalifikacji zawodowych	4	4
Trudno powiedzieć	5	5

Źródło: dane CBOS.

Bezrobocie jest jednym z głównych czynników zwiększającym ryzyko znalezienia się w sferze ubóstwa (tab. 1), ma ono jednak charakter odmienny od pozostałych determinantów ubóstwa. Takie czynniki jak wielodzietność, niepełnosprawność, niskie świadczenia transferowe czy brak wykształcenia mają charakter długookresowy. W przypadku niekorzystnej sytuacji dochodowej gospodarstwa domowego spowodowanej tymi czynnikami nie można oczekiwać zasadniczej zmiany w krótkim okresie. W odniesieniu do bezrobocia sytuacja ta może być zróżnicowana przede wszystkim w zależności od płynności bezrobocia i przeciętnego okresu poszukiwania pracy. Im okres bezrobocia trwa dłużej, tym bardziej pogarsza się sytuacja materialna bezrobotnego. Bezrobocie może wystąpić kilkakrotnie w wieloletnim cyklu trwania rodziny, dotyczyć różnych jej członków, a także występować wraz z innymi czynnikami „wciągającymi” w sferę ubóstwa.

Należy zauważyć, że bezrobocie występujące w rodzinie nie zawsze jest równoznaczne z ubóstwem. Poziom życia osób pozostających bez pracy uzależniony jest od wielu czynników – zarówno przeszłych, jak i bieżących. Należą do nich:

- 1) czas trwania bezrobocia,
- 2) status społeczny, środowisko kulturowe i ekonomiczne rodziny,
- 3) sposób gospodarowania dochodami w okresie bezrobocia i w przeszłości,
- 4) relacja między liczbą osób tworzących dochody rodziny a liczbą osób pozostających na utrzymaniu,
- 5) wielkość utraconych dochodów w dochodach rodziny ogółem oraz wielkość oszczędności,
- 6) zdolność do adaptacji w nowych warunkach (w gospodarstwach domowych pracowników umysłowych występuje większa skłonność do zmiany kwalifikacji, a także większa mobilizacja w poszukiwaniu pracy niż w rodzinach robotniczych),
- 7) region, w którym zamieszkuje bezrobotny (inne skutki bezrobocia występują w regionach dynamicznie rozwijających się, a inne w regionach dotkniętych kryzysem ekonomicznym).

Skala bezrobocia i ubóstwa w gospodarstwach domowych w latach 1990–2000

Po 1989 r. w okresie przemian społeczno-gospodarczych w Polsce nastąpiło gwałtowne powiększanie się liczby osób w sferze ubóstwa. Głównym czynnikiem wpływającym zarówno na zwiększanie, jak i na zmniejszanie się skali ubóstwa są rozmiary bezrobocia. W latach, w których odnotowano wysoki wzrost bezrobocia jednocześnie następowało powiększanie się liczby osób ubogich. I tak,

w pierwszym okresie transformacji ustrojowej, tj. w latach 1990–1993, stopa bezrobocia podwajała się z roku na rok, powodując, że pod koniec 1993 r. bezrobocie objęło blisko 3 mln osób, czyli ponad 16% czynnych zawodowo. Sytuacja ta przyczyniła się do największego wzrostu stopy ubóstwa¹. W latach 1994–1997 tempo wzrostu liczby bezrobotnych zmniejszyło się, czego następstwem było zmniejszenie się sfery ubóstwa. Pojawienie się drugiej fali wzrostu liczby osób ubogich w latach 1998–2000 spowodowane było wzrostem bezrobocia w 1999 r. o około 28% w stosunku do roku poprzedniego (tab. 2).

Tabela 2

Bezrobotni zarejestrowani w latach 1990–2000

Lata	Stopa bezrobocia rejestrowanego (w %)	Liczba bezrobotnych (w tys. osób)	Bezrobotni z prawem do zasiłku (w %)	Bezrobotni pozbawieni prawa do zasiłku (w %)
1990	6,5	1126,1	79,2	20,8
1991	12,2	2155,6	78,2	21,8
1992	14,3	2509,3	52,3	47,7
1993	16,4	2889,6	48,3	51,7
1994	16,0	2838,0	50,1	49,9
1995	14,9	2628,8	59,0	41,0
1996	13,2	2359,5	51,9	48,1
1997	10,2	1826,4	30,5	69,5
1998	10,4	1831,4	23,0	77,0
1999	13,1	2349,8	23,6	76,4
2000	14,0	2475,9	23,0	77,0

Źródło: Roczniki Statystyczne GUS.

Współzależność skali ubóstwa i skali bezrobocia jest szczególnie widoczna w przekroju terytorialnym. W województwach o wysokiej stopie bezrobocia występuje również wysoka stopa ubóstwa i analogicznie w rejonach o niższej stopie bezrobocia odpowiednio niska stopa ubóstwa (tab. 3). Województwa podkarpackie, warmińsko-mazurskie czy świętokrzyskie to regiony kraju charakteryzujące się największym odsetkiem osób znajdujących się w sferze ubóstwa (stopa ubóstwa na tych terenach jest o ponad połowę wyższa niż w innych województwach w Polsce). Jednocześnie stopa bezrobocia na tych obszarach kształtuje się na poziomie znacznie przewyższającym średnią krajową (jest wyższa o około 1/3).

¹Stopa ubóstwa to odsetek ubogich w danej populacji, tzn. iloraz liczby osób ubogich i liczby ludności w populacji ogółem, zwykle podawany w procentach.

Tabela 3

Stopa ubóstwa i stopa bezrobocia wg województw w Polsce w 1998 r.

Województwo	Stopa bezrobocia (%)	Stopa ubóstwa (%)
Warmińsko-mazurskie	16,8	22,8
Zachodniopomorskie	15,1	15,7
Dolnośląskie	13,3	14,7
Świętokrzyskie	13,1	22,9
Kujawsko-pomorskie	12,2	18,3
Podkarpackie	11,8	22,9
Lubuskie	11,8	10,9
Opolskie	11,4	13,9
Pomorskie	11,1	19,1
Łódzkie	10,7	15,3
Śląskie	10,2	10,3
Podlaskie	9,8	18,3
Mazowieckie	9,2	11,9
Lubelskie	8,2	13,0
Małopolskie	8,1	13,0
Wielkopolskie	7,5	15,3

Źródło: Kabaj M., *Program przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu*, IPISS, Warszawa 2000.

Duży odsetek osób bezrobotnych zamieszkuje tereny wiejskie (ok. 40%) i są to przede wszystkim byli pracownicy PGR-ów. Spośród około 1 mln ludzi zatrudnionych niegdyś w rolnictwie uspołecznionym² pracę utrzymało lub znalazło nowe zatrudnienie tylko około 350 tysięcy osób³. Część dawnych pracowników PGR-ów przeszła na rentę lub emeryturę, niemniej jednak kilkaset tysięcy ludzi pozostaje nadal bez pracy i środków do życia. Z całą pewnością można stwierdzić, że główną przeszkodą dla byłych pracowników PGR w znalezieniu nowej pracy jest przede wszystkim brak odpowiednich kwalifikacji, a także ogólnie niski poziom wykształcenia. Nie bez znaczenia pozostają także izolacja przestrzenna osiedli popegeerowskich i problemy komunikacyjne utrudniające dojazdy do pracy poza miejscem zamieszkania. Brak możliwości utrzymania mieszkania w nowym miejscu pracy stanowi barierę w mobilności siły roboczej z terenów objętych wysokim bezrobociem.

²Wg Rocznika Statystycznego GUS z 1989 r. w tej liczbie 470 tysięcy stanowili pracownicy PGR, 300 tysięcy – pracujący w obsłudze rolnictwa, 190 tysięcy – członkowie Rolniczych Spółdzielni Produkcyjnych. W 1994 r. liczba osób zatrudnionych w rolnictwie wielkoobszarowym zmalała do około 180 tysięcy, a pracujących w Rolniczych Spółdzielniach Produkcyjnych do 50 tysięcy.

³Dane Głównego Urzędu Statystycznego.

Kolejna grupa to bezrobotni z małych miast i miasteczek, przede wszystkim z województw północnej i północno-zachodniej Polski. W regionach tych bezrobotni mają małe szanse na znalezienie i podjęcie jakiejkolwiek pracy i podobnie jak byli pracownicy PGR-ów przy niskich kwalifikacjach zawodowych, a także małej mobilności przestrzennej w aktywnym poszukiwaniu pracy głębiej wchodzą do sfery ubóstwa.

Warunki bytu gospodarstw domowych z osobą bezrobotną

Skalę ubóstwa w gospodarstwach domowych dotkniętych bezrobociem można oceniać na podstawie warunków bytu osób bezrobotnych. Rozpatruje się następujące czynniki decydujące o ubóstwie:

- poziom dochodów lub wydatków,
- mieszkanie i jego wyposażenie,
- subiektywne opinie o sytuacji materialnej i dochodowej.

Brak pracy w zasadniczy sposób ogranicza dochody bezrobotnego, jak również i jego rodziny. Podstawowym problemem rodzin dotkniętych bezrobociem jest brak pieniędzy na bieżące utrzymanie. Osoby pozbawione pracy mają trudności w zbilansowaniu swoich dochodów i wydatków, regulowaniu bieżących zobowiązań finansowych. Równowaga finansowa zostaje zazwyczaj osiągnięta dzięki wymuszonym ograniczeniom w zaspokojeniu wielu potrzeb, w tym również podstawowych, oraz w wyposażeniu gospodarstwa domowego.

Głównym źródłem dochodów osób pozbawionych pracy jest zasiłek dla bezrobotnych przyznawany przez Urzędy Pracy⁴. Jedną z cech rynku pracy w Polsce i tym samym przyczyną powiększania się zasięgu ubóstwa jest malejąca liczba bezrobotnych uprawnionych do pobierania zasiłku. W 1990 r. około 80% zarejestrowanych bezrobotnych miało prawo do zasiłku, w 1995 r. około 50%, a w styczniu 2000 r. już tylko 24% (tab. 2).

Wartości przeciętne przedstawione w tabeli 2 nie oddają w pełni sytuacji na lokalnych rynkach pracy. W niektórych gminach odsetek bezrobotnych uprawnionych do zasiłku jest dwukrotnie, a nawet trzykrotnie niższy niż średnio w Polsce, np. w województwie lubelskim w 30 gminach odsetek bezrobotnych mających prawo do pobierania zasiłku wynosi zaledwie 7–12%⁵. Oznacza

⁴Okres wypłaty zasiłku może wynosić w zależności od sytuacji na rynku pracy:

- 6 miesięcy, jeżeli stopa bezrobocia nie przekracza przeciętnej stopy w kraju,
- 12 miesięcy, jeżeli stopa bezrobocia przekracza przeciętną krajową,
- 18 miesięcy, jeżeli stopa bezrobocia dwukrotnie przekracza stopę bezrobocia w kraju.

⁵Kabaj M., *Program przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu*, IPiSS, Warszawa 2000.

to, że około 90% bezrobotnych w tym regionie pozbawionych jest podstawowych środków do życia. Sytuacja ta pociąga za sobą wiele negatywnych społecznych konsekwencji. Następuje przesunięcie dużej liczby bezrobotnych do ośrodków pomocy społecznej, jednakże wsparcie finansowe w formie okresowego zasiłku otrzymuje się wówczas, gdy gmina dysponuje odpowiednimi zasobami finansowymi, a bezrobotny spełnia określone przepisami wymogi.

W latach 1991–1994 następowało szybkie powiększanie się liczby osób i rodzin bezrobotnych korzystających z pomocy społecznej. W 1994 r. z tego typu pomocy skorzystało o około 60% więcej bezrobotnych niż w 1991 r. W następnych latach liczba bezrobotnych pobierających zasiłek społeczny zmniejszyła się, aby znowu zwiększyć swoje rozmiary w 1998 r., w którym gospodarstwa domowe bezrobotnych stanowiły 1/3 wszystkich rodzin korzystających z pomocy społecznej.

Warunki mieszkaniowe gospodarstw domowych z osobą bezrobotną nie są na razie w Polsce uzależnione od sytuacji na rynku pracy. Zostały ukształtowane one pod wpływem wcześniej występujących tendencji, takich jak zróżnicowania w przekroju miasto-wieś czy w zależności od grup społeczno-zawodowych ludności. Należy jednak zauważyć, że w wyniku dłuższego okresu bezrobocia mogą pogorszyć się także warunki mieszkaniowe badanych rodzin. Istnieje bowiem ścisła zależność między stopniem ubóstwa a stanem technicznym mieszkań oraz brakiem środków na opłatę czynszu za mieszkanie. Im lepsza jest sytuacja materialna rodziny, tym lepszy jest stan techniczny mieszkań i tym większe możliwości przeprowadzenia w nich remontu. Nie bez znaczenia pozostaje także fakt, że bardzo dużym obciążeniem finansowym dla gospodarstw domowych z osobą bezrobotną są także opłaty za mieszkanie (czynsz, gaz, energia, woda itp.). Im większe jest obciążenie domowego budżetu opłatami mieszkaniowymi, tym częściej występuje problem z systematycznością opłat. Zdarza się także, że bezrobotni są w tak ciężkiej sytuacji finansowej, że całkowicie rezygnują z uiszczania opłat za mieszkanie. W skrajnych przypadkach może to prowadzić do ich eksmisji z lokalu. Koszty utrzymania mieszkania są relatywnie wyższe w miastach niż na wsi. Około 10% rodzin bezrobotnych w miastach przeznaczają na utrzymanie mieszkania ponad połowę swoich ogólnych dochodów. Najbardziej zaniedbane mieszkania znajdują się w domach należących uprzednio do państwowych gospodarstw rolnych. Likwidacja PGR-ów oznaczała dla jej byłych pracowników zarówno utratę stałego miejsca pracy, jak i licznych świadczeń socjalnych, w tym przede wszystkim służbowych, bezpłatnych mieszkań. Część byłych pracowników PGR-ów wykupiła zajmowane dotąd lokale służbowe po preferencyjnych cenach, co uchroniło ich przed bezdomnością. Jednakże oferta ta, bez perspektyw uzyskania pracy w miejscu zamieszkania, była równoznaczna z zatrzymaniem

tej grupy ludności w środowisku wiejskim, w gminach i miejscowościach o bardzo wysokiej stopie bezrobocia⁶.

Następnym elementem charakteryzującym warunki bytu rodzin ubogich jest wyposażenie gospodarstw domowych w dobra wyższego rzędu. Bezrobotni bardzo często w celu poprawy swojej sytuacji finansowej wyzbywają się najbardziej wartościowych sprzętów i urządzeń ze swojego gospodarstwa, a także nie kupują nowych. W niektórych przypadkach osoby pozbawione pracy zmniejszają również swoje wydatki na żywność. Istotne znaczenie w zaspokojeniu potrzeb żywnościowych części rodzin w Polsce ma żywność pochodząca z własnych działek i gospodarstw rolnych. Żywność z przydomowych ogrodów i działek, choć nie zaspokaja w pełni potrzeb gospodarstwa domowego, jest istotnym elementem ułatwiającym utrzymanie rodziny i jej przetrwanie przez pewien czas. Z tego źródła zaopatrzenia w żywność korzystało w latach 1998–2000 około 40% respondentów CBOS w proporcji: 1/4 gospodarstwa w miastach i 3/4 gospodarstw wiejskich. Według badań GUS, w 1998 r. około 30% gospodarstw domowych zachowało w okresie bezrobocia swój poprzedni poziom zaspokojenia potrzeb żywnościowych (są to głównie rodziny zamieszkujące tereny wiejskie), natomiast u około 70% rodzin potrzeby żywnościowe były gorzej zaspokojone (bezrobotni mieszkańcy miast).

Rozszerzając ocenę sytuacji gospodarstw domowych z osobą bezrobotną należy wspomnieć o opiniach tych rodzin o poziomie ich życia w okresie bezrobocia. Subiektywne oceny warunków bytu rodzin ubogich porównuje się do przeciętnej sytuacji w kraju, a także do innych grup społecznych. W okresie umacniającej się gospodarki rynkowej pojawiło się wiele nowych, łatwo dostępnych towarów. Rozbudzone zostały aspiracje wielu osób do zwiększania konsumpcji. Krytyczna stała się samoocena poziomu dochodów. W 1998 r. 59% gospodarstw domowych określało swoje warunki materialne jako średnie, 20% jako dobre i 21% jako złe.

Gorzej swoją sytuację materialną oceniają mieszkańcy wsi niż miast (w 2000 r. 115 ocen bardzo dobrych i dobrych w mieście wobec 5 na obszarach wiejskich, ok. 37% ocen złych w miastach i aż 46% na wsi)⁷. Subiektywną ocenę uzyskiwanych dochodów zawiera tabela 5.

⁶Z 330 tysięcy mieszkań do końca 1997 r. wykupiono tylko dwie trzecie, co sugeruje, że nawet wysoce preferencyjna cena była zbyt duża w stosunku do finansowych możliwości byłych pracowników PGR-ów.

⁷Dane GUS.

Tabela 5

Przyczyny niekorzystnej sytuacji materialnej gospodarstw domowych

Przyczyny niekorzystnej sytuacji materialnej	Gospodarstwa domowe oceniają swoją sytuacją finansową jako złą lub bardzo złą (w% ogółu przyczyn)	
	1999	2000
Niskie płace	32,3	33,5
Brak możliwości dodatkowych zarobków	15,5	13,8
Wysokie koszty utrzymania mieszkania	15,4	15,9
Bezrobocie	11,6	11,6
Długotrwała choroba	10,5	10,5
Duże obciążenie osobami na utrzymaniu	5,8	46,8
Inne przyczyny	4,8	4,8
Rozpad rodziny	2,5	2,5
Brak kwalifikacji	1,6	1,4

Źródło: „Sytuacja bytowa gospodarstw domowych w 2000 roku”, GUS, Warszawa.

W przypadku gospodarstw miejskich najczęściej wymienionymi powodami trudnej sytuacji były wysokie koszty utrzymania mieszkania. Na wsi częściej jako powód ciężkiej sytuacji wymieniano bezrobocie lub brak możliwości dodatkowych zarobków.

Rodziny dotknięte bezrobociem lepiej oceniają swoje warunki mieszkaniowe, w 1998 r., co 10. uważała je za bardzo dobre, co 37. za dobre. W niektórych gospodarstwach domowych występuje kumulacja niskich ocen. Gospodarstwa domowe oceniają jako złe swoją sytuację finansową mieszkaniową i zagospodarowanie materialne. Rodziny te w 1998 r. stanowiły ok. 16% ogółu gospodarstw dotkniętych bezrobociem (są to głównie byli pracownicy PGR-ów).

Wnioski

1. Zachodzące w Polsce w latach dziewięćdziesiątych zmiany społeczne i ekonomiczne wpłynęły na pogorszenie sytuacji materialnej części gospodarstw domowych. Wzrost liczby bezrobotnych, spadek dochodów realnych, wysoka inflacja, a także nieumiejętność przystosowania się do nowych warunków gospodarki rynkowej spowodowały zwiększenie się sfery ubóstwa.
2. Wzrost bezrobocia w Polsce do poziomu ponad 3 mln osób jest głównym, choć nie jedynym czynnikiem rozszerzania się sfery ubóstwa. Sfe-

ra ubóstwa jest dość rozległa, szacuje się ją na poziomie ok. 5,5 mln osób, z czego ponad 2/3 ludzi ubogich mieszka na obszarach wiejskich.

3. Pojawienie się bezrobocia w rodzinie oznacza przede wszystkim utratę części dochodów, które nie są rekompensowane zasiłkiem dla bezrobotnych. Sytuacja ta przyczynia się do wzrostu obciążeń domowego budżetu i wchodzenia w sferę ubóstwa.
4. Znaczna część gospodarstw domowych dotkniętych bezrobociem nie jest w stanie poradzić sobie ze swoimi problemami finansowymi i zmuszona jest do korzystania z różnych form pomocy. Udział bezrobotnych wśród osób otrzymujących zasiłek z pomocy społecznej przekracza 50%, a w ośrodkach pomocy w małych miastach sięga 70–75%.
5. Bieżące warunki bytu osób pozostających bez pracy uzależnione są od wcześniejszego poziomu życia. Bezrobocie zmienia przede wszystkim warunki realizacji poszczególnych potrzeb.

Literatura

BALCERZAK-PARADOWSKA B., (1993): *Bezrobotni. Warunki ich życia i działania na rzecz poprawy sytuacji*. CBOS, Warszawa.

KABAJ M., (2000): *Program przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu*. IPiSS, Warszawa.

KOWALSKA A., (1996): *Problem ubóstwa w gospodarstwach domowych z osobą bezrobotną*. IPiSS, Warszawa.

Roczniki Statystyczne GUS.

Sytuacja bytowa gospodarstw domowych w 2000 roku. GUS, Warszawa.

Poverty in Poland with Regard to Employment Changes in Nineties of 20 Century

Abstract

In Poland, in the transition period unemployment became one of the biggest social and economical problems. In relatively short period many people of different professional groups have lost their jobs.

Rising unemployment which reached the level of 3 millions people is not alone but the main reason of the widening sphere of poverty. Variation in relationship between poverty and unemployment is particularly evident according to regional location of households. Unemployment and poverty rates in Poland had been highest in these macro-regions where numerous of the former state farms were located as well as in many small towns.

The study results show that the unemployment determinates the major areas of poverty, deficiency or destitution.